

Elite Approach and the Future of Islamic Civilization

Ehsan Naderi Beni

Faculty Member of Islamic Science Department, Imam Hossein University, Tehran,
enaderi58@yahoo.com

Abstract

Purpose: The purpose of this study is to identify possible scenarios in the future of modern Islamic civilization.

Method: The method used in this research is the mixed method. This method is a combination of techniques for analyzing trends and drivers, cross-impact matrix, questionnaire and scenario writing. The statistical population includes university professors and specialists in the field of Islamic civilization and the sample size was selected using the Cochran's formula.

Findings: The findings of the research are the identification of three scenarios. In the first scenario, Islamic civilization will experience a decline and collapse and will be in a state of weakness and passivity. In the second scenario, Islamic civilization will be in a stable state and there will be no progress or decline. In the third scenario, Islamic civilization will experience progress and development and will change dramatically. This scenario has been identified as a strong and likely scenario due to its high compatibility value.

Conclusion: If the components affecting the Islamic civilization are in a harmonious situation, in the future, the new Islamic civilization affected by these components will ascend and progress.

Keywords: The Future of Modern Islamic Civilization, Possible Scenarios, Futures Studies, Elite Approach.

Cite this article: Naderi Beni (2022) Elite Approach and the Future of Islamic Civilization, Semiannual Journal of Iran Futures Studies, Research Article, Vol.7, NO.1, Spring & Summer 2022, 65-81.

DOI: 10.30479/jfs.2022.16878.1374

Received on 5 February, 2022 **Accepted on** 25 February, 2022

Copyright© 2022, The Author(s).

Publisher: Imam Khomeini International University

Corresponding Author: Ehsan Naderi Beni

E-mail: enaderi58@yahoo.c

رویکرد نخبگانی و آینده تمدن نوین اسلامی

احسان نادری بنی

عضو هیات علمی گروه معارف اسلامی دانشگاه امام حسین (ع) enaderi58@yahoo.com

چکیده

هدف: هدف این پژوهش، شناسایی سناریوهای محتمل در آینده تمدن نوین اسلامی است.

روش: روش مورد استفاده در این پژوهش، روش میکس متد می‌باشد. این روش، ترکیبی از تکنیک‌های تجزیه و تحلیل روندها، پیشران‌ها، ماتریس اثرات متقاطع، پرسشنامه و سناریونویسی می‌باشد. جامعه آماری؛ شامل استادان دانشگاه و متخصصین در حوزه تمدن اسلامی بوده و حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران انتخاب شده است.

یافته‌ها: یافته‌های حاصل از پژوهش، شناسایی سه سناریو است. در سناریو اول؛ تمدن اسلامی سیر افول و اضمحلال را تجربه خواهد کرد و در وضعیت ضعف و انفعال قرار خواهد گرفت. در سناریوی دوم؛ تمدن اسلامی در یک وضعیت ثابتی قرار خواهد گرفت و حرکت به سمت پیشرفت یا افول در آن دیده نخواهد شد. در سناریوی سوم؛ تمدن اسلامی، سیر پیشرفت و توسعه را تجربه خواهد نمود و به شکل چشمگیری متحول خواهد شد. این سناریو، به دلیل ارزش سازگاری بالا به عنوان سناریوی قوی و محتمل شناسایی شده است.

نتیجه گیری: چنانچه مؤلفه‌های تأثیرگذار بر تمدن اسلامی در یک وضعیت همسو قرار گیرند، در آینده تمدن نوین اسلامی متأثر از این مؤلفه‌ها، سیر صعود و پیشرفت را طی خواهد نمود.

واژگان کلیدی: آینده تمدن نوین اسلامی، سناریوهای محتمل، آینده‌پژوهی، رویکرد نخبگی.

استناد: نادری بنی (۱۴۰۰)، رویکرد نخبگانی و آینده تمدن نوین اسلامی، مقاله پژوهشی، دوره ۷، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۱: ۶۵-
تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۱۱/۱۶ تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۰/۱۲/۶
ناشر: دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)

۱- مقدمه

تمدن اسلامی از زمان پیدایش تاکنون، فراز و فرود متفاوتی را تجربه کرده است. این تمدن، در مقاطعی در موقعیت صعود و پیشرفت بوده و در مقاطعی سیر افول و اضمحلال را تجربه کرده است. با توجه به تاریخی که تمدن اسلامی تجربه نموده است، اکنون این سؤال به ذهن می‌رسد که در آینده وضعیت تمدن اسلامی چگونه خواهد بود؟ آیا تمدن اسلامی سیر صعودی را تجربه خواهد کرد و یا این که در وضعیت افول قرار خواهد گرفت؟ پژوهش‌های زیادی در مورد تمدن اسلامی انجام شده است. برخی از پژوهش‌ها، علل پیشرفت تمدن اسلامی و افول آن را در ادوار گذشته مورد بررسی قرار داده‌اند؛ اما کمتر پژوهشی بوده که آینده تمدن اسلامی را با استفاده از روش‌های آینده‌پژوهی مورد بررسی قرار داده باشد. این پژوهش، آینده تمدن اسلامی را با استفاده از روش‌های آینده‌پژوهی مورد بررسی قرار داده و سناریوهای متفاوتی را برای آینده تمدن نوین اسلامی شناسایی نموده است. سناریو اول بیان می‌دارد که در آینده، تمدن نوین اسلامی وضعیت افول و اضمحلال را تجربه خواهد نمود. سناریوی دوم مشخص می‌کند که در آینده، تمدن نوین اسلامی در یک وضعیت ثابت قرار خواهد گرفت و احتمال افول و یا پیشرفت نسبت به گذشته در آن ضعیف خواهد بود. در سناریوی سوم، با توجه به وجود روندها، پیشران‌ها و عدم قطعیت‌ها، تمدن نوین اسلامی سیر پیشرفت و توسعه را تجربه خواهد کرد. بنابراین، با مطالعه در مورد آینده تمدن اسلامی، فرصت‌ها و چالش‌هایی که مقابل تمدن اسلامی وجود دارد، نمایان خواهد شد و با شناخت این فرصت‌ها و چالش‌ها، امکان اتخاذ راهبرد مناسب فراهم خواهد گردید؛ راهبردی که در آن فرصت‌ها افزایش یابد و از تهدیدها پیشگیری به عمل آید.

۲- بیان مسأله

در سال ۶۱۰ میلادی، با ظهور اسلام، دوران شکل‌گیری و نضج تمدن اسلامی اتفاق افتاد و پایه‌های تمدنی جدیدی در شبه‌جزیره عربستان گذاشته شد. با تشکیل اولین حکومت اسلامی در سرزمین یشرب، تمدن اسلامی وارد دوره گسترش خود شد و با تمدن‌های آن روزگار؛ یعنی ایران، روم و مصر هم‌جوار شد. تمدن اسلامی، دوران اوج پیشرفت خود را در قرن‌های دهم تا سیزدهم میلادی تجربه کرد و در این دوران، یکی از بهترین دوره‌های خود را سپری نمود؛ اما از قرون سیزدهم تا شانزدهم میلادی به دلایل مختلف؛ مانند پیدایش تصوف و اختلافات داخلی، از اوج و اعتلای خود فاصله گرفت و رو به افول گذاشت. تمدن اسلامی از قرون شانزدهم تا هجدهم، بار دیگر با ظهور دولت عثمانی و صفوی از یک طرف و ظهور و دوام دولت مغولی هند در دهلی از طرف دیگر، دوران تجدید اقتدار را به خود دید. از قرن نوزدهم تا بیستم، با فروپاشی دولت عثمانی و شکست حکومت صفوی، دوران جدید انحطاط در تمدن اسلامی آغاز شد. در قرن بیستم، با وقوع مشروطه و انقلاب اسلامی، زمینه برای بازگشت به دوران شکوهمند تمدن اسلامی

رقم خورد و تمدن نوین اسلامی احیا گردید (فرمیهنی فراهانی، ۱۳۹۴: ۲۲). سؤالی که در اینجا مطرح است، این است که با توجه به فراز و فرودی که تمدن اسلامی در طول تاریخ تجربه کرده است، آینده آن چگونه خواهد بود؟ این پژوهش تلاش نموده با استفاده از روش‌های آینده‌پژوهی، به پاسخی صحیح برسد.

سؤال تحقیق

سؤال این پژوهش این است که سناریوهای محتمل در آینده تمدن نوین اسلامی کدام است؟

هدف تحقیق

هدفی که این پژوهش به دنبال آن است، شناسایی سناریوهای محتمل در آینده تمدن نوین اسلامی است.

فرضیه‌های تحقیق

فرضیه‌ها در پژوهش‌های آینده‌شناسی، عمدتاً ناظر به انواع آینده‌های محتمل درباره پدیده تحت بررسی است. مانند هر پژوهش علمی دیگر، فرضیه حدسی عالمانه درباره آینده‌های محتمل پدیده یا متغیر تحت بررسی می‌باشد. علاوه بر این، فرضیه‌ها در مطالعات آینده می‌توانند معطوف به مکانیسم وقوع هر کدام از احتمالات، متغیرهای مؤثر بر آینده، متغیر تحت مطالعه و اولویت سناریوهای ممکن و محتمل باشند (حاجیانی، ۱۳۹۱: ۵۴). بنابراین، با این رویکرد به نظر می‌رسد؛ در اثر عوامل تأثیرگذار بر آینده تمدن نوین اسلامی، سه سناریو در آینده محتمل باشد:

الف- سناریوی افول و اضمحلال تمدن اسلامی: در این سناریو، تمدن اسلامی مانند ادوار گذشته سیر افول و اضمحلال را تجربه خواهد کرد و در وضعیت ضعف و انفعال قرار خواهد گرفت.

ب- سناریوی عدم تغییر: در این سناریو، تمدن اسلامی در یک وضعیت ثابتی قرار خواهد گرفت و حرکت به سمت پیشرفت و یا حرکت به سمت افول در آن دیده نخواهد شد.

ج- سناریوی پیشرفت و توسعه تمدن اسلامی: در این سناریو، مؤلفه‌های تأثیرگذار بر تمدن نوین اسلامی، به شکل مؤثری در مناسبات تمدنی حضور خواهند داشت و آینده تمدن نوین اسلامی، متأثر از این عوامل تأثیرگذار، سیر پیشرفت و توسعه را تجربه خواهد نمود و به شکل چشمگیری متحول خواهد شد.

متغیرهای تحقیق

در این پژوهش، عوامل تأثیرگذار با شاخصه‌های آن، به عنوان متغیر مستقل و آینده تمدن اسلامی، به عنوان متغیر وابسته در نظر گرفته شده است.

تعریف متغیرها

تعریف تمدن

تمدن، در لغت به معنای مدنیّت است. در زبان عربی، به معنای حضاره و در زبان انگلیسی civilization بیان شده است. از کلمه تمدن تعاریف زیادی وجود دارد. تعریف تمدن از نظر این پژوهش، قدر مشترک تعاریف گوناگون تمدن بوده و عبارت است از: مجموعه دستاوردها و اندوخته‌های مادی و معنوی بشر (کاشفی، ۱۳۸۷: ۲۱).

تعریف تمدن اسلامی

تمدن اسلامی، به معنی فرهنگ و ارزش‌های اسلامی و نهادهایی برای نظم سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و تعالی اخلاقی در چارچوب قوانین اسلامی است (خادم‌علیزاده، ۱۳۹۸: ۴۳).

روش‌های جمع‌آوری اطلاعات

در قدم اول برای جمع‌آوری اطلاعات، از روش‌های میدانی و کتابخانه‌ای استفاده شده است و در قدم دوم، با استفاده از روش نخبگی، اطلاعات مربوط به متغیرهای تحقیق کامل شده است.

روایی و پایایی

به دلیل روایی (اعتبار) پرسشنامه و به منظور اطمینان از این که پرسش‌های بیان شده تا چه مقدار متغیرهای شناسایی شده را می‌سنجد، روش CVR انتخاب شده است. این روش، با استفاده از طیف سه قسمتی لیکرت از گروه نخبه می‌خواهد تا سؤالات را بر اساس ضرورت آن‌ها طبقه‌بندی کنند. بنابراین، سؤالاتی که از اعتبار بالایی برخوردار بودند و نمره حد نصاب را بدست آوردند، در پرسشنامه نهایی استفاده شدند. در این تحقیق، استفاده از روش موازی یا روش آزمون‌های همتا^۱، برای محاسبه ضریب پایایی سؤالات، ضروری است. یکسان بودن متغیرهای کلیدی بدست آمده از طریق ماتریس، اثرات متقاطع و پرسشنامه، پایایی مهم‌ترین متغیرهای استخراج شده از پرسشنامه را تأیید می‌نماید.

جامعه آماری

جامعه آماری؛ شامل پژوهشگران حوزه تمدنی، اعضای هیأت علمی و نخبگانی است که اطلاعات کافی نسبت به مسائل تمدنی ایرانی - اسلامی دارند.

حجم نمونه (نمونه آماری)

جامعه آماری، شامل ۵۱ نفر بوده که از طریق فرمول کوکران، تعداد ۴۱ نفر به عنوان حجم نمونه انتخاب شدند.

ویژگی‌های دموگرافیک جامعه نمونه

برای بررسی ویژگی‌های دموگرافیک پاسخ دهندگان از شاخص‌های آمار توصیفی استفاده شده است. فراوانی پاسخ دهندگان بر اساس شغل، تحصیلات، جنسیت و سن مورد بررسی قرار گرفته است.

1- Equivalence

جدول ۱: جدول دموگرافیک جامعه نمونه

تحصیلات	دکتری		فوق لیسانس	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
	۳۷	۹۰/۲۴	۴	۹/۷۵
شغل	عضو هیات علمی		پژوهشگر	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
	۱۸	۴۳/۹۰	۲۳	۵۶/۰۹
سن	۵۰-۴۰		۶۰-۵۰	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
	۲۱	۵۱/۲۱	۲۰	۴۸/۷۸
جنسیت	مرد		زن	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
	۴۱	۱۰۰	۰	۰

۳- چارچوب نظری

این پژوهش، برای پاسخ به سؤال و شناخت مؤلفه‌های تأثیرگذار بر تمدن اسلامی و کشف سناریوهای محتمل آینده تمدن اسلامی، نظریه «همگرایی جهانی» را به عنوان چارچوب نظری مورد توجه قرار داده است. این نظریه، به عوامل افول و توسعه تمدن‌ها می‌پردازد. بر اساس این نظریه، مجموعه‌ای از عوامل سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی، باعث افول یا پیشرفت تمدن اسلامی شده است (سعیدی‌نیا، ۱۳۹۰: ۹۷).

این نظریه، علت افول تمدن اسلامی را در بحران‌های مربوط به نظام سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی می‌داند. همچنین این نظریه، علت توسعه و پیشرفت تمدن اسلامی را در حل بحران‌ها و اصلاحات در نظام سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی می‌داند.

ابعاد و مؤلفه‌های تمدن اسلامی

با استفاده از روش‌های مطالعه میدانی و کتابخانه‌ای و از گذر چارچوب نظری، مهمترین مؤلفه‌های تأثیرگذار بر آینده تمدن اسلامی، در چهار بعد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی را در موارد زیر می‌توان بیان نمود:

الف. بعد سیاسی

- ۱- عدالت سیاسی ۲- بحران کارایی حکومت ۳- بحران ثبات سیاسی ۴- فساد حاکمان ۵- سکولاریسم ۶- ارتقای بیش‌تر سیاسی ۷- پیدایش گروه‌های تأثیرگذار جدید در جهان اسلام ۸- مردم‌سالاری ۹- انقلاب اسلامی ۱۰- شکل‌گیری محور مقاومت ۱۱- جهانی شدن ۱۲- وحدت مسلمانان ۱۳- استقلال، آزادی و خودباوری مسلمانان ۱۴- عزت ملی و روابط خارجی و مرزبندی با دشمنان اسلام.

ب. بعد اقتصادی

۱- بحران اقتصادی ۲- میزان امکانات رفاهی ۳- شکاف اقتصادی فقیر و غنی ۴- تورم و رکود اقتصادی ۵- رشد، پیشرفت و رونق اقتصادی ۶- فقدان عدالت اقتصادی

ج. بعد اجتماعی

۱- رشد علم، پژوهش و فناوری ۲- احساس هویت و خودباوری ۳- عدالت اجتماعی ۴- شکاف طبقاتی ۵- سبک زندگی (عقلانیت)

د. بعد فرهنگی

۱- بحران هویت ۲- معنویت و اخلاق ۳- گسترش فرهنگ غربی ۴- کنش و روحیه جهادی ۵- گسترش روحیه تجمل پرستی

۴- روش تحقیق

روش مورد استفاده در این تحقیق، روش میکس متد^۱ است. این روش، ترکیبی از تکنیک‌های مختلف آینده‌پژوهی است. این تکنیک‌ها شامل: پرسشنامه، تجزیه و تحلیل روندها و پیشران‌ها، ماتریس اثرات متقاطع و سناریو نویسی است (حاجیان، ۱۳۹۱: ۵۴).

طراحی پرسش‌نامه

برای دستیابی به نتایج علمی لازم است، میزان تأثیر و عدم قطعیت مؤلفه‌های شناسایی شده تمدن اسلامی، از طریق تکمیل پرسش‌نامه مشخص گردد. این پرسش‌نامه که بر اساس مدل مفهومی و با استفاده از چارچوب نظری استخراج و طراحی شده است، عوامل تأثیرگذار تمدن اسلامی در چهار بعد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی تقسیم‌بندی گردیده است. مؤلفه‌ها و شاخص‌های این چهار بعد نیز در پرسش‌نامه گنجانده شده تا برای پاسخ دهنده، مؤلفه‌ها و شاخص‌ها مشخص باشند. برای تکمیل این پرسش‌نامه، لازم است کارشناسان به هر سوال، امتیازی از صفر تا ۱۰ بدهند. امتیاز صفر، به معنی بی‌تأثیر بودن یا وجود نداشتن قطعیت است و طیف اعداد از یک تا ده، میزان تأثیر یا احتمال وقوع در آینده را از خیلی کم به خیلی زیاد مشخص می‌کند؛ یعنی هر مقدار از عدد یک به سمت عدد ۱۰ حرکت می‌کنیم، بر میزان تأثیر یا عدم قطعیت افزوده می‌گردد. منظور از قطعیت‌ها، عواملی است که قدرت پیش‌بینی در مورد آن‌ها زیاد است و منظور از عدم قطعیت‌ها، عواملی است که به دلیل پیچیدگی و ابهام، قدرت پیش‌بینی در مورد آن‌ها کاهش می‌یابد. افزایش یا کاهش قطعیت، در تحلیل عوامل و استخراج آن‌ها و در نهایت در سناریو نویسی تأثیر گذارند.

1 -mix metod

جدول ۲: فرم پرسشنامه

۱۰	۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱	۰	میزان تاثیر در آینده (نمره اهمیت)	شاخص
۱۰	۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱	۰	احتمال وقوع در آینده (نمره عدم قطعیت)	

رتبه‌بندی متغیرها بر اساس نمره اهمیت و نمره عدم قطعیت با استفاده از پرسشنامه ساختاریافته

در این مرحله، پرسش‌نامه‌ها در بین کارشناسان، به منظور تعیین میزان اهمیت و تعیین عدم قطعیت عوامل تأثیرگذار، توزیع گردید و پس از جمع‌آوری پرسش‌نامه‌ها، نمرات داده شده به گزینه‌ها، جمع‌بندی و استخراج شد و نمرات اهمیت و عدم قطعیت بدست آمد. نمره نهایی اهمیت و عدم قطعیت هریک از عوامل، با استفاده از روش میانگین محاسبه و در جدول شماره ۳ نمایش داده شده است.

جدول ۳: نمره نهایی اهمیت و عدم قطعیت

ردیف	عوامل تأثیرگذار	نمره اهمیت	نمره عدم قطعیت	ردیف	عوامل تأثیرگذار	نمره اهمیت	نمره عدم قطعیت
۱	عدالت سیاسی	۶/۳۵	۶/۱۷	۱۶	امکانات رفاهی	۵/۰۹	۵/۸۳
۲	بحران کارایی حکومت	۶/۳۹	۶/۵۷	۱۷	شکاف اقتصادی فقیر و غنی	۵/۶۱	۵/۹۶
۳	بحران ثبات سیاسی	۶/۱۷	۶/۴۸	۱۸	تورم و رکود اقتصادی	۵/۶۱	۶/۱۷
۴	فساد حاکمان	۶/۵۷	۶/۵۲	۱۹	ایجاد رشد، پیشرفت و رونق	۷/۲۸	۷/۵۲
۵	سکولاریسم	۵/۶۱	۵/۹۶	۲۰	فقدان عدالت اقتصادی	۵/۵۵	۶/۱۰
۶	ارتقای بینش سیاسی	۶/۴۸	۶/۷۸	۲۱	رشد علم، پژوهش و فناوری	۷/۶۵	۷/۷۸
۷	پیدایش گروه‌های تأثیر	۵/۲۶	۵/۲۶	۲۲	احساس هویت و خودباوری	۶/۲۶	۵/۵۹
۸	مردم‌سالاری	۶/۲۲	۶/۰۴	۲۳	عدالت اجتماعی	۷/۲۷	۷/۲۴
۹	انقلاب اسلامی	۷/۲۶	۷/۰۹	۲۴	شکاف طبقاتی	۶/۱۷	۶/۲۲
۱۰	شکل‌گیری محور مقاومت	۵/۳۹	۵/۹۶	۲۵	سبک زندگی (عقلانیت)	۷/۵۷	۷/۵۲
۱۱	جهانی شدن	۵/۲۶	۵/۰۹	۲۶	بحران هویت	۵/۶۱	۵/۰۱
۱۲	وحدت مسلمانان	۷/۹۶	۷/۷۴	۲۷	معنویت و اخلاق	۷/۵۵	۷/۵۲
۱۳	استقلال، آزادی و خود باور	۵/۲۲	۵/۱۳	۲۸	گسترش فرهنگ غربی	۶/۷۰	۶/۶۵
۱۴	عزت ملی و روابط خارجی	۵/۲۲	۵/۰۴	۲۹	کنش و روحیه جهادی	۵/۷۱	۵/۷۱
۱۵	بحران اقتصادی	۵/۰۴	۴/۸۷	۳۰	گسترش روحیه تجمل‌پرستی	۵/۸۰	۵/۲۳

با بررسی نمرات متغیرهای تأثیرگذار، ۷ متغیر از نظر نخبگان دارای اهمیت و عدم قطعیت بالایی بودند. جدول شماره ۴، متغیرهای دارای اهمیت و عدم قطعیت بالا را نشان می‌دهد.

جدول ۴: مؤلفه‌های دارای بیشترین نمره اهمیت و عدم قطعیت

شماره ردیف	عوامل تأثیرگذار دارای اهمیت و عدم قطعیت بالا	نمره اهمیت	نمره عدم قطعیت
۱	وحدت	۷/۹۶	۷/۷۴
۲	انقلاب اسلامی	۷/۲۶	۷/۰۹
۳	ایجاد رشد و پیشرفت و رونق اقتصادی	۷/۲۸	۷/۵۲
۴	رشد علم، پژوهش و فناوری	۷/۶۵	۷/۷۸
۵	عدالت اجتماعی	۷/۲۷	۷/۲۴
۶	سبک زندگی	۷/۵۷	۷/۵۲
۷	معنویت و اخلاق	۷/۵۵	۷/۵۲

رتبه‌بندی متغیرها بر اساس ماتریس اثرات متقاطع

برای شناسایی متغیرها با بیشترین تأثیرگذاری و تأثیرپذیری، استفاده از ماتریس تحلیل ساختاری ضروری است. این ماتریس مشخص می‌کند که کدام یک از مؤلفه‌های تمدن اسلامی، دارای بیشترین تأثیرگذاری بر آینده تمدن اسلامی و کدام یک بیشترین تأثیرپذیری را دارا هستند. در این مرحله، تأثیر هر مؤلفه بر مؤلفه‌های دیگر درجه‌بندی می‌شود (حاجیان، ۱۳۹۱: ۹۲). بعد از قرار دادن متغیرها در ماتریس اثرات متقابل، از گروه نخبه خواسته شد تا نسبت به تعیین عددی صفر تا ۳ بر اساس میزان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری متغیرها به یکدیگر نمره دهند. اگر میزان تأثیرگذاری زیاد بود، عدد ۳ و به همان نسبت، هر مقدار از میزان تأثیرگذاری متغیرها کم شود، میزان مقیاس عددی نیز باید کاهش یابد.

برای هریک از مؤلفه‌های ماتریس، ۲۹ بار این سوال پرسیده شد که متغیر هر سطر، چه میزان تأثیر بر متغیرهای هر ستون دارد؟ بدین ترتیب، ماتریس اثرات متقابل با ۸۷۰ پرسش کارشناسانه تکمیل شد. بر اساس میزان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری هر متغیر، مختصات ۳۰ متغیر روی محور مشخص شد. بر اساس تحلیل‌های ماتریس، اثرات متقابل جدول شماره ۵ بدست آمد.

جدول ۵: جدول نمرات متغیرها در ماتریس اثرات متقاطع

N°	VARIABLE	TOTAL NUMBER OF ROWS	TOTAL NUMBER OF COLUMN	N°	VARIABLE	TOTAL NUMBER OF ROWS	TOTAL NUMBER OF COLUMN
۱	Edalat seasi	۷۶	۷۹	۱۶	Emkanat refa	۸۰	۸۲
۲	bohran-karaee	۸۱	۸۰	۱۷	shekaf-mian f	۶۶	۶۴
۳	bohrn-sobat	۷۸	۷۰	۱۸	tavarom-roko	۷۱	۶۹
۴	Fesad hakema	۷۹	۸۰	۱۹	Ronagh egtes	۸۸	۸۹
۵	secolarism	۶۹	۷۰	۲۰	Edalat eghte	۷۶	۸۱
۶	Binesh seasi	۸۱	۷۳	۲۱	Elm-fan avari	۸۶	۸۹
۷	Pidayesh groh	۸۵	۸۸	۲۲	Ehsas hoviat	۷۶	۶۵
۸	Mardom salari	۷۰	۷۶	۲۳	Edalat ejtema	۹۰	۹۰
۹	Enghelab esla	۹۱	۹۲	۲۴	Shekaf tabag	۶۵	۶۷
۱۰	Mehvar moga	۷۴	۷۵	۲۵	sabk zendegi	۸۸	۸۹
۱۱	Jahani shodan	۸۴	۸۴	۲۶	Bohrn hoviat	۸۲	۶۲
۱۲	vahdat	۹۳	۹۰	۲۷	Manaviat- ag	۹۱	۹۰
۱۳	Esteglal azadi	۸۰	۷۰	۲۸	gostaresh-far	۶۷	۶۹
۱۴	Ravabet kareji	۷۷	۷۴	۲۹	Konesh jahad	۷۷	۷۱
۱۵	bohran-eghte	۶۷	۷۲	۳۰	Gostaresh taja	۷۵	۷۹

تحلیل آماری و نرم‌افزاری ماتریس اثرات متقابل

در این مرحله، برای انجام تحلیل‌های ریاضی و آماری این ماتریس حجیم، از نرم‌افزار میک-مک (نرم‌افزاری تخصصی برای تحلیل ساختاری) استفاده شد. در جدول شماره ۶، مشخصات کلی ضرایب پر شده ماتریس نمایش داده شده است.

جدول ۶: مشخصات کلی ضرایب ماتریس اثرات متقاطع

شاخص	اندازه ماتریس	تعداد نبود اثر (کد ۰)	تعداد تأثیرات ضعیف (کد ۱)	تعداد تأثیرات متوسط (کد ۲)	تعداد تأثیرات قوی (کد ۳)	مجموع	درصد خانه‌های پر شده با غیرصفر
مقدار	۳۰	۳۳۵	۴۰۵	۴۰۰	۱۶۴	۱۳۰۴	٪۷۴

متغیرهای دارای بیش‌ترین تأثیرگذاری و تأثیرپذیری^۱

همان‌گونه که شکل‌های بعدی نشان داده شده است، بسته به این که جمع مقادیر ماتریسی در کدام ناحیه نمودار زیر قرار بگیرند، می‌توان چهار دسته متغیر را شناسایی کرد. نقشه نوع اثرگذاری برای سناریوهای مؤثر بر آینده تمدن اسلامی ترسیم شده است.

متغیرهایی که دارای بیش‌ترین تأثیرگذاری و تأثیرپذیری یا وابستگی به دیگر متغیرها را دارند، متغیرهای اعتماد گفته می‌شود. این متغیرها، در بالا و گوشه سمت راست نمودار قرار می‌گیرند. این متغیرها، به دلیل تأثیرگذاری، به سرعت تأثیرات را انتقال می‌دهند و به دلیل وابستگی به متغیرهای دیگر، به سرعت تأثیرات را جذب می‌کنند و قابلیت بالایی برای برهم زدن ناپایداری سیستم داشته و شاخص ناپایداری در یک سیستم محسوب می‌شوند.

با انجام تحلیل اثرات مستقیم، مشخص می‌شود که متغیرهای ۱- وحدت ۲- انقلاب اسلامی ۳- ایجاد رشد، پیشرفت و رونق اقتصادی ۴- رشد علم، پژوهش و فناوری ۵- سبک زندگی (عقلانیت) ۶- عدالت اجتماعی ۷- معنویت و اخلاق، دارای بیش‌ترین تأثیرگذاری و تأثیرپذیری بر آینده تمدن اسلامی هستند و متغیرهای اعتماد محسوب می‌شوند.

تعیین متغیرهای کلیدی

در نهایت، با استفاده از پرسشنامه ساختاریافته، شناسایی متغیرهای دارای اهمیت و عدم قطعیت بالا و استفاده از نرم‌افزار میک‌مک برای شناسایی متغیرهای اعتماد، متغیرهای کلیدی شناسایی شدند. این متغیرها، دارای اهمیت و عدم قطعیت بالا و همچنین دارای بیش‌ترین تأثیرگذاری و تأثیرپذیری یا وابستگی به دیگر متغیرها را دارند. متغیرهای کلیدی شناسایی شده شامل موارد زیر است: ۱- انقلاب اسلامی ۲- وحدت ۳- معنویت و اخلاق ۴- عدالت اجتماعی ۵- سبک زندگی ۶- رشد علم، پژوهش و فناوری.

سناریو ویزارد و شناسایی سناریوهای محتمل

برای شناسایی سناریوهای محتمل، استفاده از نرم‌افزار سناریوویزارد ضروری است. بنابراین لازم بود، هرکدام از متغیرهای کلیدی در سه وضعیت تقسیم‌بندی شوند. ۱۸ وضعیت، محتمل برای ۶ متغیر کلیدی تعریف گردید. وضعیت محتمل برای هر عامل، شبیه سایر عوامل می‌باشد و طیفی از وضعیت‌های نامطلوب تا مطلوب را پوشش می‌دهد.

1- rely variable

وضعیت‌های مختلف به شکل ماتریسی درآمد و از گروه نخبگان خواسته شد تا نسبت به حالت‌های مختلف قابل تصور برای هریک از متغیرها نمره دهند. نخبگان، اقدام به تکمیل پرسشنامه بر اساس سه ویژگی محدودیت‌ساز، بی‌تأثیر و توانمندساز در جهت تعیین میزان تأثیرگذاری هر کدام از وضعیت‌ها کردند.

جدول ۷: جدول متغیرهای کلیدی و وضعیت احتمالی آن‌ها در آینده

نام اختصاری عامل	عامل کلیدی	وضعیت	شرح وضعیت
A	انقلاب اسلامی	A1	انقلاب اسلامی قوی‌تر خواهد شد
		A2	انقلاب اسلامی در همین سطح خواهد ماند
		A3	انقلاب اسلامی ضعیف‌تر خواهد شد
B	وحدت	B1	وحدت در جامعه بیشتر خواهد شد
		B2	وحدت در جامعه در همین سطح خواهد ماند
		B3	وحدت در جامعه کمتر خواهد شد
C	معنویت و اخلاق	C1	معنویت و اخلاق بیشتر خواهد شد
		C2	معنویت و اخلاق در همین سطح خواهد ماند
		C3	معنویت و اخلاق کمتر خواهد شد
D	عدالت اجتماعی	D1	عدالت اجتماعی بیشتر خواهد شد
		D2	عدالت اجتماعی در همین سطح خواهد ماند
		D3	عدالت اجتماعی کمتر خواهد شد
E	سبک زندگی (عقلانیت)	E1	سبک زندگی (عقلانیت) بهتر خواهد شد
		E2	سبک زندگی (عقلانیت) تغییری نخواهد کرد
		E3	سبک زندگی (عقلانیت) بدتر خواهد شد
F	علم، پژوهش و فن آوری	F1	علم، پژوهش و فناوری پیشرفت خواهد نمود
		F2	علم، پژوهش و فناوری در همین سطح خواهد ماند
		F3	علم، پژوهش و فناوری پس‌رفت خواهد نمود

جدول ۸: جدول نمرات حالت‌های مختلف متغیرهای کلیدی

نوع اثر	اثرات تقویت کننده قوی	اثرات تقویت کننده متوسط	اثرات تقویت کننده ضعیف	بدون تأثیر	اثرات تضعیف کننده ضعیف	اثرات تضعیف کننده متوسط	اثرات تضعیف کننده قوی
نمره	+۳	+۲	+۱	۰	-۱	-۲	-۳

با مشخص شدن قضاوت‌های کمی شده نخبگان درباره رابطه حالت‌های مختلف متغیرها به یکدیگر، ماتریس اثرات متقابل آن‌ها شکل گرفت که مبنای تحلیل نرم‌افزاری برای ساخت سناریوها و اولویت‌بندی آن‌هاست. در جدول شماره ۹، ماتریس اثرات متقابل متغیرهای کلیدی مشخص شده است.

جدول ۹: ماتریس اثرات متقابل متغیرهای کلیدی

		B	C	D	E	F
A انقلاب اسلامی						
A1	انقلاب اسلامی قوی تر خواهد شد	-۱ +۲ -۱	+۲ +۱ -۱	-۲ +۳ +۱	-۱ +۲ +۲	+۱ +۳ +۱
A2	انقلاب اسلامی در همین سطح خواهد ماند	-۱ -۱ +۲	-۱ +۱ +۲	-۱ +۳ +۲	-۱ +۲ +۲	-۱ +۱ +۱
A3	انقلاب اسلامی ضعیف تر خواهد شد	-۲ -۱ +۳	-۲ -۲ +۲	-۲ -۲ +۳	-۱ +۱ -۱	+۱ -۱ -۱
B وحدت						
B1	وحدت در جامعه بیشتر خواهد شد	۰ +۱ +۱	+۲ +۲ -۱	۰ +۱ +۲	۰ +۱ -۲	-۱ +۱ -۱
B2	وحدت در جامعه در همین سطح خواهد ماند	-۱ +۱ +۱	-۲ -۱ +۲	-۲ +۱ +۲	-۲ -۱ +۲	-۱ +۱ +۲
B3	وحدت در جامعه کم تر خواهد شد	۰ +۱ +۲	-۲ -۱ ۳	-۲ -۱ +۱	۰ -۱ +۱	-۲ -۱ +۱
C معنویت و اخلاق						
C1	معنویت و اخلاق بیشتر خواهد شد	-۱ +۱ -۱	+۳ +۱ -۱	-۱ +۲ +۲	+۳ +۱ -۲	+۱ +۱ -۲
C2	معنویت و اخلاق در همین سطح خواهد ماند	-۱ +۱ +۱	-۲ +۱ +۲	-۱ +۱ +۱	-۱ +۱ +۲	-۲ +۱ +۱
C3	معنویت و اخلاق کم تر خواهد شد	-۱ +۱ +۲	-۳ +۱ +۳	-۱ -۱ +۲	-۲ +۱ +۲	-۱ +۱ +۱
D عدالت اجتماعی						
D1	عدالت اجتماعی بیشتر خواهد شد	+۱ +۱ +۳	+۳ -۱ -۳	+۳ -۱ -۳	+۲ +۱ -۲	+۲ +۱ -۲
D2	عدالت اجتماعی در همین سطح خواهد ماند	-۱ +۱ +۲	-۲ -۱ +۳	-۱ -۱ +۳	-۲ +۱ +۲	-۱ -۱ +۲
D3	عدالت اجتماعی کمتر خواهد شد	-۱ +۲ +۳	-۲ -۱ +۳	-۲ +۱ +۳	-۱ +۱ +۲	-۲ -۱ +۲
E سبک زندگی (عقلانیت)						
E1	سبک زندگی (عقلانیت) بهتر خواهد شد	+۲ -۱ -۱	+۳ -۱ +۱	+۳ +۱ -۲	+۱ +۱ -۱	+۱ +۲ +۱
E2	سبک زندگی (عقلانیت) تغییری نخواهد کرد	-۱ +۱ +۲	-۱ -۱ +۲	-۲ +۱ +۳	-۱ +۱ +۲	-۲ +۱ +۲
E3	سبک زندگی (عقلانیت) بدتر خواهد شد	-۱ -۱ +۲	-۲ -۱ +۳	-۲ +۲ +۳	-۱ +۱ +۲	-۲ +۱ +۲
F علم، پژوهش و فن آوری						
F1	علم، پژوهش و فن آوری پیشرفت خواهد نمود	-۱ +۲ +۲	-۲ +۱ +۱	+۲ +۲ -۱	+۱ +۲ -۱	-۲ +۲ +۲
F2	علم، پژوهش و فن در همین سطح خواهد ماند	+۱ +۲ -۲	-۱ +۱ +۲	-۱ +۲ +۲	-۲ +۱ +۲	+۱ +۲ -۱
F3	علم، پژوهش و فن آوری پس رفت خواهد نمود	-۱ +۱ +۲	-۱ +۱ +۱	-۲ +۱ +۲	-۱ +۱ +۲	+۲ +۱ -۲

داده‌های جمع‌آوری شده از این مرحله، وارد نرم‌افزار سناریو ویزارد^۱ شدند. این نرم‌افزار با انجام محاسبات پیچیده، سناریوی قوی با احتمال سازگاری و انطباق بالا، سناریوی متوسط و سناریوی ضعیف با احتمال سازگاری و انطباق پایین را شناسایی نمود.

۵- نتیجه‌گیری

مطالعه در مورد آینده، بر اساس قرائن و شواهد زمان حال صورت می‌پذیرد. پس گام نخست در آینده‌پژوهی، تحلیل وضع کنونی است. در این نوع از پژوهش، مطالعه از طریق شناخت متغیرهای تأثیرگذار و ارتباط میان متغیرها و نیز از طریق توجه به وابستگی متقابل متغیرها انجام می‌گیرد.

1 -Scenario wizard

در این پژوهش، برای یافتن پاسخ پرسش، از روش ترکیبی؛ یعنی کاربرد همزمان روش نخبگی به همراه پرسشنامه تشکیل ماتریس، اثرهای متقاطع و سناریونویسی استفاده شد. برای گردآوری اطلاعات و شناسایی عوامل محیطی؛ شامل روندها، عناصر تأثیرگذار و عدم قطعیت‌ها، ابتدا اطلاعات میدانی و کتابخانه‌ای گردآوری گردید. برای کسب اطلاعات عمیق‌تر و جدیدتر، از روش مصاحبه نیمه‌ساختار یافته استفاده شد و تا رسیدن به نقطه اشباع ادامه پیدا نمود.

پس از آن، برای رتبه‌بندی متغیرهای با اهمیت بالا و عدم قطعیت، از پرسشنامه ساختاریافته استفاده شد و با استفاده از جامعه نخبگی، میزان اهمیت و عدم قطعیت متغیرها تعیین شد. در مرحله بعد، با استفاده از ماتریس اثرات متقاطع و نرم افزار میک‌مک، متغیرهای دارای بیشترین تأثیرگذاری و بیشترین تأثیرپذیری شناسایی شد. سپس با مقایسه جدول متغیرهای با اهمیت و عدم قطعیت بالا و جدول متغیرهای دارای بیشترین تأثیرگذاری و تأثیرپذیری، متغیرهای کلیدی شناسایی شد.

در ادامه با استفاده از نرم‌افزار سناریو ویزارد، تعداد ۷۲۹ سناریو مشخص شد. نرم‌افزار سناریو ویزارد، از میان این تعداد سناریو مشخص شده، مواردی که شبیه بودند را حذف نمود و در نهایت تعداد سه سناریو قابل قبول تعیین شد. در میان سه سناریو مشخص شده، یک سناریو به دلیل داشتن توصیف‌گرهایی با نمره منفی بالا فاقد اعتبار شناسایی شد. یک سناریو، به دلیل داشتن توصیف‌گرهایی با نمره منفی پایین، سناریوی ضعیف و با احتمال کم برآورد شد و یک سناریو به دلیل داشتن نمرات مثبت، به عنوان سناریوی قوی با احتمال بالا شناسایی شد.

سناریوی اول: سناریو افول و اضمحلال تمدن اسلامی

در این سناریو، تمدن اسلامی مانند ادوار گذشته سیر افول و اضمحلال را تجربه خواهد کرد و در وضعیت ضعف و انفعال قرار خواهد گرفت. در سناریو اول فرضیه تحقیق، مؤلفه‌های تأثیرگذار بر تمدن اسلامی به شکل جدول شماره ۱۰ خواهد بود.

جدول ۱۰- سناریوی افول و اضمحلال

جدول سناریو ۱			
ردیف	توصیف گر	حالت توصیف گر	نمره
A	انقلاب اسلامی	A3: انقلاب اسلامی ضعیف تر خواهد شد	-۲
B	وحدت	B3: وحدت در جامعه کمتر خواهد شد	-۴
C	معنویت و اخلاق	C3: معنویت و اخلاق کمتر خواهد شد	-۱۰
D	عدالت اجتماعی	D3: عدالت اجتماعی کمتر خواهد شد	-۲
E	سبک زندگی (عقلانیت)	E3: سبک زندگی (عقلانیت) بدتر خواهد شد	-۶
F	علم، پژوهش و فناوری	F3: علم، پژوهش و فناوری پسرفت خواهد نمود	-۱

کمینه ارزش‌های سازگاری هر سناریو، به عنوان ارزش سازگاری کل سناریو انتخاب می‌شود. بنابراین، ارزش سازگاری در سناریو اول (جدول شماره ۱۰)، مقدار ۲۵- می‌باشد و به دلیل داشتن

شش توصیفگر با نمره منفی، فاقد اعتبار می‌باشد؛ بنابراین در آینده، تمدن نوین اسلامی افول نخواهد داشت.

سناریوی دوم: سناریوی عدم تغییر

در این سناریو، تمدن اسلامی در یک وضعیت ثابتی قرار خواهد گرفت و حرکت به سمت پیشرفت و یا حرکت به سمت افول در آن دیده نخواهد شد. در سناریوی دوم فرضیه تحقیق، مؤلفه‌های کلیدی تأثیرگذار بر تمدن اسلامی به شکل جدول شماره ۱۱ خواهد بود:

جدول ۱۱ - سناریو عدم تغییر

جدول سناریو ۲			
ردیف	توصیف گر	حالت توصیف گر	نمره
A	انقلاب اسلامی	A2: انقلاب اسلامی در همین سطح خواهد ماند	-۲
B	وحدت	B2: وحدت در جامعه در همین سطح خواهد ماند	۴
C	معنویت و اخلاق	C2: معنویت و اخلاق در همین سطح خواهد ماند	-۷
D	عدالت اجتماعی	D2: عدالت اجتماعی در همین سطح خواهد ماند	-۲
E	سیک زندگی (عقلانیت)	E2: سیک زندگی (عقلانیت) تغییری نخواهد کرد	-۶
F	علم، پژوهش و فن آوری	F2: علم، پژوهش و فن آوری در همین سطح خواهد ماند	۱

ارزش‌سازی در سناریوی دوم (جدول ۱۱) مقدار ۱۲- می‌باشد و به دلیل داشتن چهار توصیفگر با نمره منفی، سناریوی ضعیف و با احتمال کم برآورد می‌شود. بنابراین، احتمال این که در آینده، تمدن اسلامی وضعیت ثابت و عدم تغییر را تجربه کند، کم خواهد بود.

سناریو سوم: سناریوی پیشرفت و توسعه تمدن اسلامی

در این سناریو، مؤلفه‌های تأثیرگذار بر تمدن نوین اسلامی، به شکل مؤثری در مناسبات تمدنی حضور خواهند داشت و آینده تمدن نوین اسلامی با متأثر از این عوامل تأثیرگذار، سیر پیشرفت و توسعه را تجربه خواهد نمود و به شکل چشمگیری متحول خواهد شد. در این سناریو، مؤلفه‌های تمدن نوین اسلامی به شکل جداول شماره ۱۲ خواهد بود.

جدول ۱۲ - سناریو پیشرفت و توسعه تمدن اسلامی

جدول سناریو ۳			
ردیف	توصیف گر	حالت توصیف گر	نمره
A	انقلاب اسلامی	A1: انقلاب اسلامی قوی تر خواهد شد	۸
B	وحدت	B1: وحدت در جامعه بیشتر خواهد شد	۱۴
C	معنویت و اخلاق	C1: معنویت و اخلاق بیشتر خواهد شد	۱۲
D	عدالت اجتماعی	D1: عدالت اجتماعی بیشتر خواهد شد	۸
E	سیک زندگی (عقلانیت)	E1: سیک زندگی (عقلانیت) بهتر خواهد شد	۶
F	علم، پژوهش و فناوری	F1: علم، پژوهش و فناوری پیشرفت خواهد نمود	۶

در جدول شماره ۱۲، به دلیل سازگار بودن، تمام توصیف‌گرها، سناریو قوی بوده و قابل تأیید می‌باشد. بنابراین چنانچه شرایط جدول شماره ۱۲ محقق شود و مؤلفه‌های تأثیرگذار بر تمدن اسلامی در یک وضعیت همسو قرار گیرند، این مؤلفه‌ها به شکل مؤثری تأثیر خواهند گذاشت و

تمدن نوین اسلامی متأثر از مؤلفه‌های تمدنی خواهد بود و تمدن نوین اسلامی سیر صعود و پیشرفت را طی خواهد نمود و در این صورت، فرضیه پژوهش اثبات می‌گردد.

کتابنامه

- بازرگان، عباس (۱۳۷۶)، *روش‌های تحقیق در علوم رفتاری*، تهران: انتشارات آگاه.
- بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۹۲/۶/۱۴.
- حاجیان، ابراهیم (۱۳۹۱)، *مبانی، اصول و روش‌های آینده‌پژوهی*، تهران، دانشگاه امام صادق (ع).
- خادم‌علیزاده، امیر (۱۳۹۸)، *واکاوی جایگاه و مؤلفه‌های اقتصاد بخش عمومی در رشد و تعالی تمدن نوین اسلامی*، فصلنامه علمی ترویجی اقتصاد و بانکداری اسلامی، ۸(۲۶): ۷-۲۴.
- دارا، جلیل (۱۳۹۸)، *بازشناسی فرهنگی حکومت اسلامی در شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای*، فصلنامه پژوهشنامه انقلاب اسلامی، ۹(۳۱): ۲۰۹-۲۳۶.
- دهشیری، محمدرضا (۱۳۹۴)، *بیداری اسلامی و شکل‌گیری هندسه جدید خاورمیانه*، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، ۵(۴): ۱۵۷-۱۸۰.
- رزمی، ماشاءالله (۱۳۸۹)، *انقلاب‌های پست اسلامی در خاورمیانه*، تهران.
- رضویان، محمد تقی (۱۳۸۵) *خاورمیانه*، تهران، دانشگاه شهید بهشتی.
- سعیدی‌نیا، حبیب‌الله (۱۳۹۰) *تمدن اسلامی*، فصلنامه تاریخ اسلام، ۱۱(۲): ۹۳-۱۱۸.
- شکوه، حسن (۱۳۹۱)، *درآمدی بر تحولات اقتصاد سیاسی در عربستان سعودی*، تهران، ابرار معاصر.
- طیبیان، محمد (۱۳۷۸)، *اقتصاد ایران*، تهران، مؤسسه عالی پژوهش در برنامه‌ریزی و توسعه.
- عبدالله‌خانی، علی (۱۳۹۰)، *فنون پیش‌بینی*، تهران: ابرار معاصر.
- فرمیهنی‌فراهانی، محسن (۱۳۹۴)، *آموزش مذهبی اساس اسلام مدرن*، تهران: دانشگاه شاهد.
- غیاثیان، مریم (۱۳۹۴)، *تحلیل گفتمان انتقادی از ایران و شیعه در پایگاه‌های خبری برخط عربستان سعودی*، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، ۵(۱): ۱۲۹-۱۵۳.
- کاشفی، محمدرضا (۱۳۸۷)، *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، قم، جامعه المصطفی.
- کرم‌زادی، مسلم (۱۳۹۵)، *سلفی‌گرایی جهادی - تکفیری و آینده ثبات سیاسی در منطقه خاورمیانه*، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، ۶(۱): ۱۱۳-۱۴۲.
- معماری، داوود (۱۳۹۶) *نگاشت آینده تمدنی؛ اضلاع تمدن نوین اسلامی و راه پایدارسازی و پابرجایی آن*، فصلنامه آینده‌پژوهی ایران، ۲(۲): ۲۳-۴۲.
- معینی، فائزه (۱۳۹۲)، *دانشگاه تمدن ساز اسلامی ایرانی*، تهران، دفتر برنامه‌ریزی اجتماعی و مطالعات فرهنگی.

موتقی، احمد (۱۳۷۳)، *علل و عوامل ضعف و انحطاط مسلمین در اندیشه‌های سیاسی و آرای اصلاحی سیدجمال‌الدین اسدآبادی*، تهران: نشر فرهنگ اسلامی.

نجفی، موسی (۱۳۸۷)، *انقلاب فرامدرن و تمدن اسلامی*، تهران، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

واعظی، محمود (۱۳۹۲)، *بحران‌های سیاسی و جنبش‌های اجتماعی در خاورمیانه*، تهران، وزارت امور خارجه.

References

- Abdullah Khani,(2011) Ali, *Prediction Techniques*, Tehran: Abrar Moaser, (in Persian)
- Bazargan, Abbas,(1997) *Research Methods in Behavioral Sciences*, Tehran: Agah Publishing, (in Persian)
- Dara, Jalil, (2009) Cultural Recognition of the Islamic Government in the Formation of a New Islamic Civilization, *Quarterly Journal of the Islamic Revolution*, Ninth Year, Issue 31, (in Persian)
- Dehshiri, Mohammad Reza,(2015) *Islamic Awakening and the Formation of New Geometry in the Middle East*, Quarterly Journal of Political Research in the Islamic World, Fifth Year, Fourth Issue, 157-180, (in Persian)
- Fermihani Farahani, Mohsen,(2015) *Religious Education Based on Modern Islam*, Tehran: Shahed University, (in Persian)
- Ghiasian, Maryam Sadat,(2015) Analysis of Critical Discourse on Iran and Shiites in Saudi Arabia Online News Bases, *Quarterly Journal of Political Research in the Islamic World*, Fifth Year, First Issue 129-153, (in Persian)
- Hajiani, Ebrahim,(2012) Principles, *Principles and Methods of Future Research*, Tehran, Imam Sadegh (AS) University , (in Persian)
- Karamzadi, Muslim,(2016) Jihadi-Takfiri Salafism and the Future of Political Stability in the Middle East, *Quarterly Journal of Political Research in the Islamic World*, Year 6, Issue 1, 113-142 , (in Persian)
- Kashfi, Mohammad Reza,(2008) *History of Islamic Culture and Civilization*, Qom, Mustafa Society, (in Persian)
- Khadem Alizadeh, Amir,(2009) Analysis of the position and components of public sector economy in the growth and excellence of modern Islamic civilization, *Quarterly Journal of Islamic Economics and Banking* No, 26 , (in Persian)
- Memari, Davood,(2017) *Mapping the future of civilization; The sides of the new Islamic civilization and the way of its stabilization and stability*, Iranian Journal of Futurology, Second Year, Second Issue, Fall and Winter, (in Persian)
- Moeini, Faezeh,(2013) *Iranian Islamic Civilization University*, Tehran, Office of Social Planning and Cultural Studies, (in Persian)

- Movassaghi, Ahmad,(1994) *Causes and Factors of Weakness and Decline of Muslims Seyyed Jamaluddin Asadabadi* Tehran, Farhang-e Islami Publishing, (in Persian)
- Najafi, Musa,(2008) *The Postmodern Revolution and Islamic Civilization*, Tehran: Institute for the Study of Contemporary Iranian History, (in Persian)
- Razavian, Mohammad Taghi,(2006) *Middle East*, Tehran: Beheshti University, (in Persian)
- Razmi, Mashaallah,(2010) *Post-Islamic Revolutions in the Middle East*, Tehran, (in Persian)
- Saeedinia, Habibollah,(2011) *Quarterly Journal of Islamic History Research*, First Year, Second Issue, (in Persian)
- Shokouh, Hassan,(2012) *An Introduction to the Developments of Political Economy in Saudi Arabia*, Tehran: Abrar Moaser, (in Persian)
- Statement of the Supreme Leader, 6/14/2013, (in Persian)
- Tabibian, Mohammad,(1999) *Iranian Economy*, Tehran, Higher Institute for Research in Planning and Development, (in Persian)
- Vaezi, Mahmoud,(2013) *Political Crises and Social Movements in the Middle East*, Theories and Trends, Tehran, Ministry of Foreign Affairs, (in Persian)
- <http://www.khamenei.ir>, (in Persian)

